

TÜRKLERDE KIŞLAG VE YAYLAG KAVRAMLARI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Mesut ŞEN¹

ÖZET

Türkler bozkır kültürünün temsilcileri olarak hayatlarını sürüleriyle birlikte mevsimlere göre *kışlağ* 'kışın oturdukları yer' ve *yaylağ* 'yazın oturdukları yer' adını verdikleri geniş alanları yurt edinmişlerdir. Bu itibarla *kışlağ* ve *yaylağ* kelimelerine Türkçenin ilk yazılı metinlerinde rastlanmaktadır. Bu makalede *kışlağ*, *yaylağ* kelimeleriyle birlikte *ağıl*, *çit* kelimeleri etimolojik ve semantik açılarından incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Bozkır kültürü, kışlağ, yaylağ, ağıl, çit.

OPINIONS ABOUT KISLAG AND YAYLAG IN TURKIC PEOPLES' LIFE

ABSTRACT

Turks, as representatives of the steppe culture, lived with their herds, in the large areas which they named *kışlağ* 'where they live in winter' and *yaylağ* 'where they live in summer'. Therefore, *kışlağ* and *yaylağ* words are found in the first written text of Turkish. In this article, we will scrutinise the words *kışlağ*, *yaylağ* and also the words *ağıl* and *çit* in terms of etymology and semantics.

Key words: Steppe culture, kışlağ, yaylağ, ağıl, çit.

GİRİŞ

İlk medeniyetlerin göçebe ve yerleşik olmak üzere iki farklı kültür üzerine bina edildiği savı bilim dünyasında oldukça yaygındır. Yerleşikler, tarımla meşgul oldukları için, şehir veya köylerde toprağa bağlı olarak yaşamışlardır. Bu sebeple yerleşik kültürün temsilcileri göçebe kültürün temsilcilerine göre daha küçük sahalarda varlıklarını sürdürmüşlerdir. Göçebeler ise geçimlerini hayvan sürüleri ile idame ettirdiklerinden dolayı uçsuz bucaksız sahaların hâkimi olmuşlardır. Yerleşikler topraklarını, topladıkları paralı askerlerle, göçebeler de hayvan sürülerini, oluşturdukları atlı süvarilerle korumağa çalışmışlardır. Fakat askerî üstünlük çok defa göçebelerden yana olmuştur. Meselâ Orta Asya göçebesi, J. P. Roux'a göre dünyanın en

¹ Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Prof. Dr. mesut.sen@marmara.edu.tr

iyi askeridir (Roux 2001, 38). İşte bu üstünlüklerinden ötürü göçebeler düzenledikleri baskınlarla zaman zaman yerleşikleri hâkimiyetleri altında bulundurmışlardır.

Türkler de bozkır kültürünün temsilcileri olarak hayatlarını sürüleriyle birlikte mevsimlere göre *kışlağ* ‘kışın oturdukları yer’ ve *yaylağ* ‘yazın oturdukları yer’ adını verdikleri uçsuz bucaksız bozkırlarda sürdürürlerdi. Bu itibarla her iki kelimeye de söz konusu anlamlarıyla Türkçenin en eski metinlerinde rastlanmaktadır: *Talim kara kuş men. Yaşıl kaya yaylağım, kızıl kaya kışlağım ol.* “Yırtıcı kartalım. Yeşil kayalar yazın geçirdiğim, kızıl kayalar da kışın geçirdiğim yerlerdir.” (IrkB 51) *Yaylağım: Ötüken kızu, kidin uçu...* “Yazın oturduğum yer: Ötüken’in kuzeyi, batının ucu...” (Ta 5) *Er kışlağda yazadı.* “Adam baharı kışın oturduğu yerde geçirdi.” (Kâş 481/5) *Ol yaylağda küzedi.* “O son baharı yazın oturduğu yerde geçirdi.” (Kâş 561/2)

Kışlağ ve *yaylağ* kelimelerinin türetildiği *kış* ‘kış’ ve *yaz* ‘yaz’ kelimeleri de tabiatıyla Eski Türkçe devresinden beri dilimizde olan kelimelerdir: ... *kış(t)n Kıt(a)n̄ t(a)pa sül(e)d(i)m.* “... kışın Kıtay tarafına sefer düzenledim.” (BK-G: 2) ... *y(a)yın sül(e)d(i)m.* “... yazın sefer düzenledim.” (BK-D: 39). *Kışlağ* ve *yaylağ* kelimelerindeki *+lağ* eki ise *+la-* ve *-ğ* eklerinden müteşekkil bir ektir. Umumiyetle yer isimlerini türetmekte kullanılır: *kuşlağ* ‘kuşun çok avlandığı yer’ (Kâş 234/6), *sıwlağ* ‘hayvan sulanacak yer’ (Kâş 233/16), *tarığlağ* ‘tohum ekilecek yer, tarla’ (KB 4733) gibi.

Kışlağ ve *yaylağ* kelimeleri Türk dilinin Eski Türkçeden sonraki devrelerinde de temel anlamlarını umumiyetle korumuştur: Har. *Kün atlığ sultân, hüt atlığ kışlakdın hamel atlığ yazğa uğradı.* “Güneş atlı sultan, balık (burç) atlı kışlaktan koç (burç) atlı ilk bahara uğradı.” (Rab 68a/13). Kıp. *kışlak* ‘kışın oturulan yer’ (Tuh 35a/8), *yaylak* ‘yazın oturulan yer’ (Hayyân 100). Osm. *Yazın ederler idi dağı yaylak / Ovasın eylemişler idi kışlak* (TTS 4: 2521/*Selâtin-nâme* 15. yy. 23). Çağ. *yaylak* ve *kışlak* ‘yazın ve kışın oturulan yer’ (Seng 17a/23), *kışlak* ‘kışın oturulan yer’ (Seng 297b/25): *Yana ba’zı mahal u mekânğa bir kaf ilhâk kılıp bir faşl yâ bir amrğa mansûb kılurlar. Andak ki kışlak ve yaylak ve avlak ve kuşlak.* “Yine bazı mahal ve mekân için bir kaf harfi katıp bir mevsim veya bir işle ilgili kelimeler elde ederler: kışlak, yaylak, avlak ve kuşlak gibi.” (ML-Fatih 780a). Klâsik sonrası Çağatay Türkçesinde *kışlak* kelimesi hem ‘kışın oturulan yer’, hem de ‘köy’ mânâsına gelmektedir: *Kej Yantakdın Çılpukğaça Kök Özek ve daryâ kırağın kışlak u yaylak için marhamat u muruvvat u şafkat körgüzüp dururlar.* “Kej Yantak’tan Çılpuk’a kadar Kök Özek ve ırmak kenarlarını merhamet, mürüvvet ve şefkat

nişanesi olması için kışlak ve yaylak olarak verdiler.” (F1 319a/14-15). *Nuzûl éttiler ol kışlak ara şâm / Muhayyâ eyledi may tapmay ârâm* “Akşamleyin o köye indiler. (Orada) dinlenmeden içki (sofrası) hazırladı.” (Gülşen-nâme 61b/15). Osmanlı Türkçesinde ise 18. yüzyılın ortalarına kadar, *kışlak* kelimesinin ‘kışın oturlan yer’ anlamı dışında başka bir karşılığının olmadığını Mehmed Es’ad Efendi’nin tanıklığıyla biliyoruz. Onun 1725-1732 yılları arasında kaleme aldığı *Lehçetü’l-lugat* adlı, Türkçe, Arapça ve Farsça karşılaştırmalı sözlüğünde *kışlak* kelimesi, Arapça *meştâ* ve Farsça *sunb* kelimeleri ile karşılanmıştır ki her iki kelime de ‘kışın oturlan yer’ mânâsındadır (Mehmed Es’ad 1216, 629). Ayrıca Mehmed Es’ad Efendi’de kelimenin *kışla* varyantına da rastlanmamaktadır. Ancak ilk nüshası 1680 yılında neşredilen F. Meninski’nin sözlüğünde, anlamında bir farklılık olmamakla beraber, *kışlak* kelimesinin *kışla* varyantı bulunmaktadır (Meninski 1680, 2: 3701, 3824). 19. yüzyıldan itibaren *kışlak* kelimesinin *kışla* varyantı özellikle ‘ordunun kışı geçirdiği yer’, ‘askerlerin barındığı bina’ mânâlarına gelmektedir: *kışla* ‘büyük leşkerhâne’, *kışlak* ‘meştâ, ordunun meştâsı olan vilâyet’ (Ahmed Vefik 1306, 1: 676b); *kışla* ‘1. as *kışlak*, 2. a winter shelter for cattle or plants, 3. a military barracks’, *kışlak* ‘winter quarters for cattle, for a nomad tribe, or for an army’ (Redhouse 1890, 1507b); *kışlak* yâhud *kışla* ‘1. vaktiyle mevsim-i şitâda harbin ta’tili mu’tad olmakla o mevsimde askerin ve ordunun çekildiği mahal, 2. koyun gibi hayvânât-ı ehliyenin kışın çekildikleri mu’tedil havalı ve kar yağmaz yer ve böyle yerlerdeki mer’a, yaylak (yayla) mukabili’ (Şemseddin Sâmî 1317, 1128). Bugün *kışla* kelimesi Türkiye Türkçesinin edebî dilinde sadece ‘askerin barındığı büyük bina’ mânâsına gelmektedir. Kelime, Gagavuz Türkçesinde de aynı mânâdadır. Keza Azerbaycan Türkçesinde de *gışla* ‘askerin barındığı büyük bina’ mânâsında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarında ise *kışla*’nın ‘koyun ve keçi sürülerinin gecelediği veya kışın barındıkları kapalı ağıl’, ‘köye yakın tarla’ ve ‘yakın köye gönderilen kışlık eşya’ (DS 8: 2846) mânâlarında kullanılması dikkat çekicidir. Yine Trabzon ağızında *kışlak* kelimesinin -Klasik sonrası Çağatay Türkçesinde görüldüğü gibi- ‘köy’ (DS 8: 2846) mânâsında kullanılması da kayda şayandır. Diğer taraftan Özbek şair Çolpan’ın, Türkiye’nin Kurtuluş Savaşı’nı konu aldığı “Tufan” adlı şiirinin başlangıcında, Türk askerine ithafen söylediği *Anadolu kışlağının muzaıffar ordularına* ifadesinde, *kışlak* (Özbay 1994, 328) kelimesini ‘coğrafi / idarî bölge’ veya ‘yurt’ mânâsında kullandığı görülmektedir. Batı Türkçesinde, *kışla* kelimesinin aksine, *yaylak*’ın bir varyantı olan *yayla* kelimesinin şekil olarak varlığını en azından 16. yüzyıldan itibaren takip edebiliyoruz. Fakat buradaki *yayla* kelimesi anlam bakımından henüz ‘plato’ karşılığında değildir. Kelime bizce bu

devrede ‘yaylak’ yani ‘yazın oturlan yer’ karşılığını korumaktadır: *Oğuz bir gün yaylaya göçdi* (DK-Dresden 214/10). Nitekim F. Meninski’de *yayla* ve *yaylak* ‘aestiva’, yani ‘yaz ordugâhı, yazlık otlak’, mânâsındadır (Meninski 1680, 3: 5557, 5645). Mehmed Es’ad Efendi’de kelimenin sadece *yayla* varyantı bulunmaktadır: *yayla* ‘yaz günü sakin olacak yer’ (Mehmed Es’ad 1216, 815). 19. yüzyılın sonlarında yazılmış sözlüklerde de kelimeyi benzer anlamlarda görmekteyiz: *yayla* ‘yaz mevsiminde oturlan serin dağlar’, *yaylak* ‘yayla mahalli’ (Ahmed Vefik 1306, 1: 825a); *yayla* ~ *yaylak* ‘a summer residence or pasturage in the mountains’ (Redhouse 1890, 2196b); *yayla* ~ *yaylak* ‘yazın çıkılıp ikamet olunan yüksek ve serin yer, dağların arasındaki yazlık ikametgâh’ (Şemseddin Sâmî 1317, 1540). Türkiye Türkçesi ağzlarında da *yaylağ* / *yaylak* kelimesi ‘otlak’, *yayla-* fiili de ‘otlatmak’ mânâsına gelmektedir (DS 11: 4212). Ağızlarda *yayla* kelimesi de şüphesiz vardır ve edebî dilde olduğu gibi ‘yazın oturlan serin yer’ mânâsına gelmektedir. Kelimeye *Derleme Sözlüğü*’nde rastlanmaması da bu yüzdendir. Nitekim sözlükte *yaylacı* kelimesi ‘yazın yaylaya çıkan’ mânâsına gelmektedir (DS 11: 4212). Türkiye Türkçesi dışındaki çağdaş şivelerde *kışlağ* ve *yaylağ* kelimelerinin şekil ve anlam varyantları şöyledir: Azr. *ğışlağ* ‘kışı geçirmek için hayvan sürüleriyle gidilip barınılan yer’, *ğışla* ‘askerin barındığı büyük bina’, *yaylağ* ~ *yayla* ‘yazın geçirildiği yer, yayla, plato’; Tkm. *ğışlağ* ‘kışı geçirmek için hayvan sürüleriyle gidilip barınılan yer’, *ya:ylağ* ‘yayla, plato’, *ya:yla* ‘otlak, hayvanların otladığı geniş alan’; Özb. *kışlak* ‘köy, halkı çoklukla köy işleri ile meşgul olan yerleşim birimi’, *yäyläv* ~ *yäyläk* ‘otlak, hayvanların otladığı geniş alan’; YUyg. *kışlak* ‘köy, kırsal bölge’, *yaylak* ‘otlak, hayvanların otladığı geniş alan’; Tat. *kışlak* ‘Orta Asya’daki mesken, yurt; köy’, *kışlav* ‘kışın geçirildiği yer’, *cäyläv* ‘yazın geçirildiği yer, yayla, plato’; Kzk. *kıstak* ‘kışın geçirildiği yer’, *jaylav* ‘yazın geçirildiği yer, yaz otağı, yayla’; Kır. *kıştak* ‘köy, kışın geçirildiği yer’, *caýloo* ‘yaz otağı, yayla’; Alt. *kıştu* ‘kışın geçirildiği yer’, *d’aylu* ‘yayla, yazlık, yazın geçirildiği yer’; Hak. *hıstağ* ‘kışın geçirildiği yer’, *çaylağ* ‘yazın geçirildiği yer’; Tuv. *kıştağ* ‘kışın geçirildiği yer’, *çaylağ* ‘yazın geçirildiği yer, yazlık’.

Türklerin *kışlağ* adını verdiği yerler merası bol, karı az olan, güneş gören bölgelerdi. Türkler bu bölgelerde çadır-köy veya çadır-şehir kurarlardı. Ancak bu durum hayvan sahiplerinin ve çobanların şehirlerde oturdukları anlamına gelmiyordu. Türk toplumunda farklı *kışlağ* türleri bulunmaktaydı. Meselâ aslında ‘etrafı çitle çevrilmiş yer’ demek olan *ağıl* da *kışlağ* mânâsında kullanılan bir kelimeydi (Ögel 1978, 1: 9, 11, 13). Hayvan sürülerinin sahipleri ve çobanlar da etrafı çitle çevrilmiş *ağıl*’larda otururlardı.

Ağıl Eski Türkçe devresinden beri dilimizde var olan bir kelimedir: Ancak kelime Eski Türkçe devresinde ‘etrafı çitle çevrili çiftlik hayvanlarının tamamını kapsayan bir barınak’ mânâsındadır: *Ağılıta yılķıñ bolzun*. “Ağılında atların olsun.” (IrkB 47). *Ağılım on yılķım sansız erti*. “On çitlik ağılım ve sayısız sürüm vardı.” (Süci 5). ... *ağıldaki tonjuz* “... ağıldaki domuz” (HtPar 89/22 [Röhrborn 1977, 1: 63b]). Türkçenin Hakaniye devresinde ise Kâşgarî’nin tanıklığıyla *ağıl*’ın anlam daralmasıyla sadece ‘koyunlar için barınak (Ar. *marbazu*’l-*ğanam*)’ mânâsına gelen bir kelimeye dönüştüğünü öğrenmekteyiz. Kâşgarî, Oğuzların kelimeyi anlam yakınlığından dolayı ‘koyun gübresi’ karşılığında kullandıklarını da söylemektedir. Kâşgarî bu durumu ‘gök’ mânâsındaki *samā*’nın Arapçada yan anlam olarak ‘yağmur’ ve ‘bulut’ karşılığında da kullanılmasına benzetmektedir (Kâş 49/11-12). Hakikaten de Hakaniye Türkçesinden itibaren tarihî şivelerde kelimeyi genel olarak ‘çiftlik hayvanlarının barınağı’ mânâsından ziyade ‘koyun barınağı’ karşılığında görmekteyiz: Kıp. *ağıl* ‘etrafı çitle çevrili koyun barınağı (Ar. *haşıratu*’l-*ğanam*): *koyun ağılı* (Hayyân 16). Çağ. *ağıl* ‘koyun ve keçilerin bırakıldıkları etrafı çitle çevrili barınak (Far. *muħavvata ĩst ki barāy ħ’ābīdan gořfandān*)’ (Seng 44a/19-20); *ağıl* ~ *ail* (Moğ. *ayıl*’den) ‘mandıra, davar ve koyun sürüsü toplamı yuvarlak durduğu hâlde etrafına çekilen muhavvata, hatire havlı’ (Şeyh Süleyman 1298, 16). Osm. *ağıl* ‘koyun barınağı’: *Eger kurdıñ başını koyun ağılına gömseler koyunlar helāk ola* (TTS 1: 59/Müfredât-ı İbn Baytar 14. yy. 82), *ağıl* ‘koyun barınağı’: *Ağça koyun gördüğünde kıyruk çarpıp kaçılayan / Arkasını urup berk ağıluñ arđn söken* (DK-Dresden 46/1-2), *ağıl* ‘koyun ağılı (İt. *aghél mandria oue fi ferrono la nocte le pecore*)’ (Agenti I/153b). Osmanlı sahası eserlerinde *ağıl* kelimesinin *avla* ~ *avlağı* ~ *avlağı* ‘çalıdan çit’ şeklinde bir varyantı da bulunmaktadır: *Eger köy yanında yāhūd köyler arasında yā țavar suvadında, yā suvad yolında ekin olsa, ki țavar uğrağı ola, anuğ gibiye avlağı ideler*. (TTS 1: 283/Fatih Kanun-nâmesi, 15. yy. 27). Kelimenin sadece *Dede Korkud*’da görülen ve yine ‘koyun barınağı’ mânâsına gelen *ağayıl* varyantı *ağıl*’ın Arapça *ağıl*’il vezninde çokluk şeklidir (Gökyay 2000, 159; Tezcan 2001, 77). Mustafa Kaçalın, *ağayıl*’ı *ağ ağılı* (ak koyun sürüsü)’dan gelmiş olabileceğini düşünerek *ağ-ayıl* şeklinde okumaktadır (Kaçalın 2006, 163-164). *Ağıl*’ın özellikle ‘etrafı çitle çevrili yer’ karşılığında kullanılması, onun Osmanlı ve Çağatay Türkçelerinde 15. yüzyıldan itibaren ‘hale, ışık halkası’ yan anlamını kazanmasına da yol açmıştır: Osm. *ağıl* ‘hale, ay ve güneşin çevresinde görülen ışık halkası’: *ay ve gün ağılı* (TTS 1: 33). Çağ. *ağıl* ‘ay halesi (Far. *hāla-ı māh*)’ (Seng 44a/19). Osmanlı Türkçesinde *ağıl* kelimesi en geniş mânâlarıyla *Lehçetü’l-lugar*’ta geçmektedir. Mehmed Es’ad Efendi’ye göre *ağıl*, Arapçadaki şu

kelimelerin karşılığıdır: 1. *hazıra* ‘etrafı çitle, duvarla çevrilmiş yer’, 2. *şıra, zarab, murāh* ve *aşıda* ‘ağıl’: *koynun ağılı*, 3. *hāla* ‘hale, ay halesi’: *ay ağılı*, 4. ‘unna ‘deve ağılı’: *ağaçdan olan deve ağılı*, 5. *tuḫāva* ‘güneş halesi’: *güneş ve ay ağılı*. Es’ad Efendi *ağıl*’ın Farsça karşılıklarını da şöyle belirlemiştir: 1. *tij* ‘yeşil çimen şeklinde bir görünüme sahip ekili alan’: *ekin ağılı*, 2. *tuğal* ‘koyun ağılı’, *hibāk* ve *hibāl* ‘sığır ağılı’: *hibāl ağılı*, 3. *sābūd* ‘ay halesi’: *ay ağılı*, 4. *subgā, şavgā* ve *nağil* ‘koyun ağılı’: *koynun ağılı*, 5. *şābvard* ‘ay halesi’, 6. *şabgāz* ‘koyun ağılı’, 7. *ğul* ‘boyunduruk’, 8. *gāhangān* ‘Samanyolu’: *hāle gibi ay ağılı* (Mehmed Es’ad 1216, 73). Eski Türkçede esasen ‘etrafı çitle çevrili yer’ mânâsına gelen *ağil* kelimesi, yukarıda ifade ettiğimiz üzere, özellikle çobanların sürülerinin başında bulunmalarından dolayı *kışlağ* ‘kışın oturlan yer’ kavramını da ihtiva etmekteydi. Bu sebeple kelimenin Çağatay Türkçesinde görülen *avul* varyantı, hususıyla ‘göçebe kabilelerin (*élāt*) toplandığı yer’ (Seng 53b/7) mânâsındadır. Benzer şekilde *ağil* kelimesi 13. yüzyıl Moğolcasında da *ayil* şeklinde görülmekte ve ‘bir kaç çadırın oluşan köy, oba’ mânâsına gelmektedir (YP/81). Bu yüzden gerek Türkiye Türkçesi ağızlarında ve gerekse çağdaş şive ve lehçelerde kelime bu son mânâsını da kapsayacak şekilde değişik varyantlarda karşımıza çıkmaktadır: T.T.A. *ağ ~ ağal ~ ağşak* ‘ay ağılı, hale’ (DS 1: 77b); *ağ ~ ağn* ‘tarla sınırı, tarlaları sınırlayan dikenli ağaç, tel örgü’ (DS 1: 78a); *ağal ~ ağıla ~ ağul* ‘gece, kırdan yatırılan koyun sürüsünü korumak için çitle çevrili yer, açık ağıl’ (DS 1: 81a); *ağil dut-* ‘tarlayı dikenli bitkiler ile çevirmek, hayvanlar için açık havada barınacak yer hazırlamak’ (DS 1: 90a / İçel, Silifke); *ağilla-* ‘koyun, keçi gibi hayvanları sağmak üzere ağıla koymak’ (DS 1: 90a); *ağıllan-* ‘çıbanın etrafı çember şeklinde kızarmak’ (DS 1: 90a / Isparta, Eğirdir); *ağıt* ‘iki tarlayı birbirinden ayıran set’ (DS 1: 93b / İzmir, Narlıdere); *ağla ~ ağlā ~ ağlağu ~ ağlavu* ‘hayvanların girmemesi için, tarla veya bahçe kenarlarına ağaç dalları ve çalı çırpı ile yapılan çit, parmaklık; kazıklara, yatay durumda uzun sııklar çakılarak yapılan sınır’ (DS 1: 100b); *ağla-* ‘tarlayı çitle çevirmek’ (DS 1: 100b / Bursa); *ağul* ‘eve yakın bir yerde, etrafı çevrili ufak sebze bahçesi’ (DS 1: 114b / Ordu, Fatsa); *ağul* ‘göçebe’ (DS 1: 114b / Artvin, Hopa); *avil ~ avla ~ avlağ ~ avlağa ~ avlağan ~ avlağı ~ avlavuç ~ avlo ~ avloç ~ avlogı ~ avlu ~ avul* ‘ağıl’ (DS 1: 382b); *avla ~ avlā ~ avlağ ~ avlağa ~ avlağı ~ avlağu ~ avlak ~ avlay ~ avli ~ avlo ~ avlu ~ avlu içi ~ avlum ~ avsıt ~ avul ~ ay avlağı* ‘hale, ay ağılı; bahçelerin etrafına ağaç ve ince dallardan yapılan çit, engel; balık tutmak için ırmaklarda taşla çevrilen daire’ (DS 1: 387b); *avlak* ‘iyi bir ekin içinde zayıf kalmış yer’ (DS 1: 389a / Denizli, Çal); *avlak ~ avlavu* ‘hudut, sınır, çerçeve’ (DS 1: 389a); *avul* ‘kış için meyve saklanan yer’ (DS 1: 395b / Bartın); *avul* ‘kabile’ (DS 1: 395b / İzmir, Çeşme; Ordu, Ulubey); *avul* ‘asker’ (DS

1: 395b / Ordu, Vana). Çağdaş şive ve lehçelerde karşılaştığımız *agıl* varyantları da şunlardır: Gag. *aul* ‘ağıl, çit’; Azr. *ağıl* ‘ağıl’; Tkm. *a:gıl* ‘ağıl; hale; göç’; Özb. *âgil* ‘ağıl’; YUyg. *eğil* ‘ağıl’; Krç.-Blk. *avıl* ‘köy’; Tat. *avıl* ‘köy’; Başk. *avıl* ‘köy’; Kzk. *avla* ‘ağıl’, *ayıl* (Moğ. *ayıl*’den) ‘köy’; Kır. *agıl* ‘ağıl’, *ayıl* (Moğ. *ayıl*’den) ‘köy’; Alt. *ayıl* (Moğ. *ayıl*’den) ‘ev, aile; çadır; köy, oba’; Hks. *aal* ‘köy, oba’; Tuv. *aal* ‘ev, aile; oba’; Yak. *ıal* ‘ev, aile’; Çuv. *yal* ‘köy’. *Ağıl* kelimesinin kökeni hakkında bir kaç görüş bulunmaktadır. Ramstedt *ağıl*’ı Moğolca varyantı olan *ayıl* ve Orta Tunguzcada ‘inmek’ mânâsındaki *ag-* fiilinin türevi olan *agı* ‘oturulan yer’ kelimeleriyle karşılaştırır. Ancak Doerfer, Moğolcadaki *ayıl* kelimesinin Türkçe *agıl*’ın Moğolcaya geçmiş bir şekli olduğunu Tunguzca *agi*’nin ise bu iki kelimeyle ilgisinin olmadığını ifade etmektedir (Dorerfer 1965, 2: 82-84[Nu. 503]). Sevortyan *agıl* kelimesini bilhassa Türkiye Türkçesi ağızlarındaki çok sayıdaki türevlerinden yola çıkarak **ag-* fiilinden -l ile türetilmiş bir isim olarak görmektedir (Sevortyan 1974, 1: 83-85). Nitekim Uygur Türkçesinde de bu yapıya benzer şekilde *kıs-* fiilinin türevi olarak ‘boğaz, dağ geçidi’ mânâsında *kısil* kelimesi bulunmaktadır. Başka bir görüş ise *ağıl*’ı *avlu* (<Yun. *avlıj*) kelimesiyle ilişkilendirmekte ve her iki kelimenin İrani bir dilden alındı olduğunu güçlü bir ihtimal olarak görmektedir (Nişanyan 2007, 30-31). Ne var ki *ağıl* ve *avlu* kelimelerinin aynı kökene bağlanması da umumiyetle yanlış bulunmaktadır (Eren 1999, 25a; Ayverdi ve Topaloğlu 2007, 81a; Räsänen 1969, 8a, 32a). Bize göre *agıl* kelimesinin menşei ‘çit’ mânâsına geldiğini düşündüğümüz bir **ag* köküne dayanmaktadır. Sondaki +l eki ise Eski Türkçede bir kaç örnekte görülen +*Kll*, +*gXl* ekinden ortaya çıkmış bir ektir: *kız+kıl* ‘kızılımsı’ (TT VIII I 6), *üç+kil* ‘üç köşeli, üç köşeli olan’ (BT VII A 25, 664 [Erdal 1991, 98]), *tört+kil* ‘dört köşeli, dört köşeli olan’ (AY 544/8), *kır+gıl* ‘kırçıl’ (Kâş 242/16). Bu yapıdan hareketle **ag* köküne getirilen +*Kll* eki ile de ‘çitli, çiti olan, etrafı çitle çevrili olan’ mânâsında **ag+kıl* kelimesi türetilmiş olmalıdır. Dolayısıyla biz *agıl* (<**ag+kıl*)’ın esasen ‘çitli, çiti olan, etrafı çitle çevrili olan (yer)’ mânâsında bir kelime olduğunu, Eski Türkçedeki ‘çiftlik hayvanları için barmak’ yan anlamının da bu temel anlamdan çıktığını düşünürüz. Bilhassa +*Kll* ekinin sahiplik fonksiyonunda bir ek olması ve Eski Türkçede *üç* ve *tört* gibi isim tabanlarına getirilerek *üçkil* ‘üç köşeli’, *törtkil* ‘dört köşeli’ şeklinde kelimeler türetmesini bu görüşümüzün delili olarak görüyoruz. Eski Türkçede ‘çit’ mânâsında bir **ag* kökü bulunmamakla birlikte Kıpçak Türkçesinde Arapça *hâciz* ‘tahta bölme, perde, çit’ karşılığında geçen *añ* kelimesi mevcuttur. Kelime *Kitâbü’l-idrâk li-lisâni’l-Etrak* adlı Kıpçak sözlüğünde bir defa geçmektedir: *Bunun añ yokdur* ‘Bunun için engel yoktur’ (Hayyân 25). Gerçi eserde *añlu* ‘anlayışlı’ kelimesi bu *añ* kelimesine

bağlanmaktadır (Ar. *mā li-hazā hāciz va yaqāl*), ancak biz *añlu* kelimesindeki *añ* kökünün ‘akıl, anlayış’ mânâsına gelen eş sesli başka bir *añ* olduğunu biliyoruz. Söz konusu ikinci *añ* Çağatay Türkçesinde de ‘akıl, anlayış’ anlamıyla bulunmaktadır: *añ* ‘akıl, anlayış (Far. *ba-ma-nī ‘aql u fahm bāşad*)’ (Seng 52a/2). İkinci *añ* bu anlamıyla çağdaş şivelerde de yaşamaktadır: Tkm. *añ* ‘şuur, idrak’; Özb. *añ* ‘akıl, idrak’; YUyg. *añ* ‘akıl, idrak, şuur’; Tat. *añ* ‘akıl, idrak, şuur’; Başk. *añ* ‘şuur’; Kır. *añ* ‘fikir, şuur’. Kıpçak Türkçesinde Arapça *hāciz* kelimesinin karşılığı olarak bir yerde geçen *añ* kelimesinin varyantlarına Türkiye Türkçesi ağzlarında da rastlanmaktadır: *ağ* ‘tarla sınırı; tarlaları sınırlayan dikenli ağaç, çit, tel örgü’ (DS 1: 78a), *ağn* ‘tarla sınırı’ (DS 1: 105a), *an ~ añ ~ ang* ‘iki tarla arasındaki sınır, set şeklindeki ayrıntı’ (DS 1: 240a).

Bugün Türkiye Türkçesinde ‘bağ ve bahçe gibi yerlerin etrafına çekilen çalı, dikenli tel, tahta parmaklık şeklindeki engel’ mânâsına gelen *çit* kelimesi de Eski Türkçeden beri dilimizde bulunmaktadır. Kelime kitâbelerde kalın *t* ile yazılmaktadır: ... *çit tiki*, *örg(i)n y(a)r(a)tdı, y(a)yl(a)d[ı]* “... çit dikerek etrafı çevirdi, tahtı kurdu ve yazı geçirdi” (Tes G: 2); ... *çit bunta tok(i)td(i)m* “... çiti burada diktirdim” (Ta B: 2); ... *örg(i)n (a)nta it(i)td(i)m, çit (a)nta tokıtd(i)m, y(a)yl (a)nta y(a)yl(a)d(i)m* “... tahtı oraya kurdurdum, orada çit dikerek etrafı çevirdim ve orada yazı geçirdim” (ŞU-D: 8); *çitta taştın aş kılğuluk orunlar yaratdırdı* “çitin dışında yemek yapmak için yerler düzenledi” (Hüen-ts V 31/19-21). Bu devrede *çit*’in geçtiği bağlamlara dikkat ettiğimizde kelimenin günümüzdeki anlamından pek de farklı olmadığı anlaşılmaktadır. Orta Türkçede ise *çit* ‘kamuştan veya dikenden yapılan duvar veya kulübe (Ar. *al-ḥuş mīna’l-kaşab avi’l-şavk*)’nin adıdır (Kâş 161/6). Çağatay Türkçesinde ‘kenar’ anlamında kullanılan *çet* (Seng 205a/3-4) ve *çit* (Seng 216a/5) kelimeleri de *çit*’in varyantlarıdır. *Senglâh*’ta ‘kenar’ anlamındaki *çet*’in Kâşgar Türkçesindeki telâffuzunun *çit* olduğu belirtilmektedir. Eserde *çit*’in Osmanlı Türkçesinde ‘etrafı kamuş ve sopalarla çevrilmiş çit veya duvar’ mânâsına gelen bir kelime olduğu da ifade edilmiştir. (Seng 216a/5). Yine Şeyh Süleyman Efendi’de *çit* ‘kenar, taraf, hisar, hâ’it, eğreti, duvar, perde, hudud dârâzi, hiddet ü gazab, çin-i çebîn’ anlamlarında geçmektedir. Kıpçak Türkçesinde *Kitâbü’l-idrâk li-lisâni’l-Etrâk* adlı sözlükte rastladığımız *çet* (Hayyân 41) ise ‘dikiş, dikiş yeri’ mânâsına gelen bir kelimedir. Aynı eserde geçen *çat*- fiili de *kaş çattu, çatuk kaşlu* örneklerinde görüldüğü üzere ‘çatmak, iki şeyi bir araya getirmek’ mânâsı yanında ‘dikişte kumaşın iki kenarını eklemek, dikmek’ karşılığında kullanılmaktadır. Tarihî şivelerde *çat*- fiili ‘iki şeyi bir araya getirmek, birini diğerine katmak’ anlamıyla ilk kez Kâşgarî’de geçmektedir: *Er oğlak kuzıka çattu*.

“Adam oğlakla kuzuyu bir araya getirdi (oğlağı kuzuya kattı).” (Kâş 413/8). Kâşgari’ye göre *çat-* Oğuz Türkçesinde görülen bir fiildir. Söz konusu fiil Çağatay Türkçesinde de ‘iki şeyi bir araya getirmek, eklemek’ (Seng 204b/15); ‘çöpü çöpe dayamak, iliştmek, râbit ve bend etmek, musadim ve mukarin olmak, düş ve musâdif ve rast gelmek’ (Şeyh Süleyman 1298, 146) mânâlarında geçmektedir. Şeyh Süleyman Efendi’de bir de ‘çit, kenar, duvar, çalı, çırpı, has u hâşâk, hâr u tiken, gıll u gış, çatmak, giriftar olmak’ mânâlarında *çat* kelimesini görmekteyiz (Şeyh Süleyman 1298, 145). Kıpçak Türkçesindeki *çat* ve *çat-* kelimeleri ile Çağatay Türkçesindeki *çit*, *çat* ve *çat-* kelimelerinin kullanım yerleri, bize Eski Türkçedeki *çit* ismiyle Orta Türkçedeki *çat-* fiili arasında zaman içinde analogik etkilenme olduğunu göstermektedir. Nitekim Kıpçak Türkçesinde *çet* kelimesi ‘dikmiş’ mânâsına gelirken, *çat-* (Her iki kelimenin yazılışı چت şeklindedir, dolayısıyla *çat-* fiilini *çet-* şeklinde okumak da mümkündür.) fiilinin de ‘çatmak’ mânâsı yanında ‘dikmiş dikmek’ karşılığında kullanıldığı görülmektedir. Buna bağlı olarak Şeyh Süleyman’da geçen *çit* kelimesi ‘kenar, duvar, hisar, perde’ mânâları yanında, ‘hiddet ü gazab (kaşları çatmaktan teşmil edilerek)’ ve ‘çin-i çebîn (alın kırıışıklığı)’ karşılığında kullanılmak suretiyle *çat-* fiilinin anlam alanı içine girmektedir. Söz konusu analogik etkilenmeyi çağdaş şivelerde de görmekteyiz. Meselâ Türkmen Türkçesinde *çat-* fiili ‘sökülen yeri dikmek, bağlamak, düğümlemek’, *çit-* fiili ise ‘çatmak, kırıştırmak’ mânâlarına gelmektedir: *iki yüpüñ ucunu çat-* ‘iki ipin ucunu birbirine bağlamak’, *gaş çit-* ‘kaş çatmak’, *çitık* ‘çatık’. *Çat-* fiilinin *çit-* şeklindeki varyantları başka şivelerde de bulunmaktadır: Tat. *çit-* ‘kaşları çatmak, surat asmak’, *çitık* ‘asık suratlı’; Kzk. *şit-* ‘çatmak, kaşları çatmak, asabi bakmak’, *şitın-* ‘gücenmek, darılmak’, *şitınak* ‘asabi, sinirli’; Kır. *çitı-* ‘çatmak’: *kabağın çit-* ‘kaşlarını çatmak’, *kün çitı-* ‘hava kapanmak’ gibi. Tkm. *çat-* ‘yırtilan sökülen yeri dikmek, bağlamak, düğümlemek’, *çet* ‘kenar, kıyı; yabancı, ecnebi’, *çetleş-* ‘bir kenara çekilmek, kendini tecrit etmek’, *çit-* ‘çatmak, alını kırıştırmak, kaş çatmak’, *çitık* ‘çatık’; Kır. *çitı-* ‘çatmak’: *kabağın çitıdı* ‘kaşlarını (göz kapaklarını) çattı’, *kün çitıdı* ‘hava kapandı’; Tat. *çit* ‘kenar, kıyı, kenar çizgisi, yan taraf’, *çiten* ‘çetin, zor’. Uygur metninde *çit* kelimesinin eş anlamlısı olarak ‘çit’ mânâsına gelen *aran* kelimesi de bulunmaktadır: [tüü] okluğ çit aran [tüy] oklu çit olan’ (Röhrborn 1977, 176a). Söz konusu kelime Orta Türkçede hususıyla ‘ahır’ mânâsıyla geçmektedir: *aran* ‘ahır (Ar. *al-ārī*)’ (Kâş 51/3), *aranlıg ew* ‘ahır/tavlası olan ev (Ar. *baytu zū-istabl*)’ (Kâş 85/10-11).

SONUÇ

1. Türkler bozkır kültürünün temsilcileri olarak hayatlarını sürüleriyle birlikte mevsimlere göre *kışlağ* 'kışın oturdukları yer' ve *yaylağ* 'yazın oturdukları yer' adını verdikleri uçsuz bucaksız bozkırlarda sürdürürlerdi. Bu itibarla her iki kelimeye de söz konusu anlamlarıyla Türkçenin en eski metinlerinde rastlanmaktadır. *Kışlağ* ve *yaylağ* kelimelerindeki *+lağ* eki ise *+la-* ve *-ğ* eklerinden oluşmaktadır. Eski Türkçe döneminde bazı yer adlarının da bu ekten türetildiğini görmekteyiz: *kuşlağ* 'kuşun çok avlandığı yer', *suwlağ* 'hayvan sulanacak yer', *tarığlağ* 'tohum ekilecek yer, tarla' gibi. Türklerin yerleşik hayata geçtikten sonra eski kültürlerinden kalma kelimelerin anlamlarında da değişikliğe gittikleri görülmektedir. Meselâ 'kışın oturulacak yer' anlamına gelen *kışlağ* kelimesi, *kışla* varyantıyla 'askerin barındığı bina' mânâsına gelebilmiştir. Yine hem Anadolu ağzlarında hem de bazı çağdaş şivelerde bahse konu kelimenin 'köy' anlamına geldiği görülmektedir. *Yaylağ* kelimesinin *yayla* şekli ise 'yazın oturulacak yer' anlamı dışında bugün 'plato' mânâsıyla da kullanılmaktadır.

2. Türklerin *kışlağ* adını verdiği yerler merası bol, karı az olan, güneş gören bölgelerdi. Türkler bu bölgelerde çadır-köy veya çadır-şehirler kurarlardı. Ancak bu durum hayvan sahiplerinin ve çobanların şehirlerde oturdukları anlamına gelmiyordu. Türk toplumunda farklı *kışlağ* türleri bulunmaktaydı. Meselâ aslında 'etrafi çitle çevrilmiş yer' demek olan *ağıl* da Eski Türkçe döneminde *kışlağ* mânâsında kullanılan bir kelimedir. Osmanlı sahası eserlerinde *ağıl* kelimesinin *avla ~ avlağı ~ avlağı ~ çalidan çit* şeklinde bir varyantı da bulunmaktadır. *Ağıl*'ın özellikle 'etrafi çitle çevrili yer' karşılığında kullanılması, onun Osmanlı ve Çağatay Türkçelerinde 15. yüzyıldan itibaren 'hale, ışık halkası' yan anlamını kazanmasına da sebep olmuştur. Eski Türkçede esasen 'etrafi çitle çevrili yer' mânâsına gelen *ağıl* kelimesinin, yukarıda ifade edildiği üzere *kışlağ* 'kışın oturulan yer' kavramını da ihtiva etmesinden dolayı onun Çağatay Türkçesinde görülen *avul* varyantı, hususıyla 'göçebe kabilelerin (*élât*) toplandığı yer' anlamına da gelmektedir. *Ağıl* kelimesi 13. yüzyıl Moğolcasında da *ayıl* şekliyle 'bir kaç çadırdan oluşan köy, oba' mânâsında karşımıza çıkmaktadır. *Ağıl* kelimesinin kökeni hakkında bir kaç görüş bulunmaktadır. Bize göre *ağıl* kelimesinin menşei 'çit' mânâsına geldiğini düşündüğümüz bir **ağ* köküne dayanmaktadır. Sondaki *+l* eki ise Eski Türkçede bir kaç örnekte görülen *+KII*, *+gXI* ekinden ortaya çıkmış bir ektir: *kız+kıl* 'kızılımsı', *üç+kil* 'üç köşeli, üç köşeli olan', *tört+kil* 'dört köşeli, dört köşeli olan', *kır+gul* 'kırçıl' gibi. Bu yapıdan hareketle **ağ* köküne getirilen

+*Kil* eki ile de ‘çitli, çiti olan, etrafı çitle çevrili olan’ mânâsında **ağ+kııl* kelimesi türetilmiş olmalıdır. Dolayısıyla biz *ağıl* (<**ağ+kııl*)’ın esasen ‘çitli, çiti olan, etrafı çitle çevrili olan (yer)’ mânâsında bir kelime olduğunu, Eski Türkçedeki ‘çiftlik hayvanları için barınak’ yan anlamının da bu temel anlamdan çıktığını düşünüyoruz. Bilhassa +*Kil* ekinin sahiplik fonksiyonunda bir ek olmasını ve Eski Türkçede *üç* ve *tört* gibi isim tabanlarına getirilerek *üçkil* ‘üç köşeli’, *törtkil* ‘dört köşeli’ şeklinde kelimeler türetmesini bu görüşümüzün delili olarak görüyoruz.

3. Bugün Türkiye Türkçesinde ‘bağ ve bahçe gibi yerlerin etrafına çekilen çalı, dikenli tel, tahta parmaklık şeklindeki engel’ mânâsına gelen *çit* kelimesi de Eski Türkçeden beri dilimizde bulunmaktadır. Kelime kitâbelerde kalın *t* ile *çit* şeklinde yazılmaktadır. Tarihi şivelerdeki *çet*, *çit*, *çat* ve *çat-* kelimelerinin kullanış yerleri, bize Eski Türkçedeki *çit* ismiyle Orta Türkçedeki *çat-* fiili arasında zaman içinde analogik etkilenme olduğunu göstermektedir.

Kısaltmalar

1. Eserler

Argenti	Floransalı Filippo Agenti’nin Notlarına Göre (1533)
Ahmet Vefik 1306	16. Yüzyıl Türkçesi
AY	Lehce-i Osmânî
BK-D	Altun Yaruk
BK-G	Bilge Kağan kitâbesinin doğu cephesi
BT	Bilge Kağan kitâbesinin güney cephesi
DK-Dresden	Buddhistischer Textfragmente
Doerfer 1965	Dede Korkud Kitabı’nın Dresden nüshası
DS	Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen-II
Erdal 1991	Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü
Eren 1999	Old Turkic Word Formation
Fİ	Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü
Gökyay 2000	Firdevsü’l-ikbâl
Gülşen-nâme	Dedem Korkudun Kitabı
Hayyân	Gülşen-nâme
HtPar	Kitâb al-İdrâk Li-lisân al-Atrâk
Hüen-ts	Huan-dzang biyografisi’nin Paris nüshası
IrkB	Uygurskaya versiya biografii Syuan’-Tszana
Kaşalın 2006	Irk Bitig
Kâş	Dedem Korkut’un Kazan Bey Oğuz-nâmesi
Mehmed Es’ad 1216	Kitâbu Divâni Lugâti’t-Türk (Tıpkıbasım)
Meninski 1780	Lehçetü’l-lugat
ML-Fatih	Lexicon Tvrcico-Arabico-Persicvum
	Muhakemetü’l-lugateyn’in Fatih nüshası

Nişanyan 2007	Sözlerin Soy Ağacı
Ögel 1978	Türk Kültür Tarihine Giriş
Özbay 1994	Çolpan'ın Şiirleri
Rab	Kıyasü'l-enbiyâ
Redhouse 1890	A Türkisch and English Lexicon
Röhrborn 1977	Uigurisches Wörterbuch
Roux 2001	Orta Asya
Seng	Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdî Xân
Sevortyan 1974	Etimolojiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov-I
Süci	Süci kitabesi
Şemseddin Sâmî 1317	Kamus-ı Türkî
Şeyh Süleyman 1298	Lugat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmânî
ŞU-D	Şine Usu kitabesinin doğu cephesi
T	Tonyukuk kitabesi
Ta	Taryat (Terhin) kitabesi
Tes	Tes kitabesi
Tezcan 2001	Dede Korkud Oğuznameleri
TT	Türkische Turfan-texte
TTS	Tanıklariyle Tarama Sözlüğü
Tuh	Ettuhfet-üz-zekiyye Fil-lûgat-it-Türkiye
YP	Yüanch'ao pi-shi

2. Diller

Alt.	Altay Türkçesi
Ar.	Arapça
Azr.	Azerbaycan Türkçesi
Başk.	Başkurt Türkçesi
Çağ.	Çağatay Türkçesi
Çuv.	Çuvaşça
Far.	Farsça
Gag.	Gagavuz Türkçesi
Hak.	Hakaniye Türkçesi
Har.	Harezmi Türkçesi
Hks.	Hakas Türkçesi
Krç.-Blk.	Karaçay Balkar Türkçesi
Kıp.	Kıpçak Türkçesi
Kır.	Kırgız Türkçesi
Kzk.	Kazak Türkçesi
Moğ.	Moğolca
Osm.	Osmanlı Türkçesi
Özb.	Özbek Türkçesi
Tat.	Tatar Türkçesi
Tkm.	Türkmen Türkçesi
T.T.	Türkiye Türkçesi
T.T.A.	Türkiye Türkçesi Ağzıları
Tuv.	Tuva Türkçesi
Yak.	Yakutça
YUyg.	Yeni Uygur Türkçesi

KAYNAKÇA

- Adamović, Milan (2009). *Floransalı Flippo Agenti'nin Notlarına Göre (1533) 16. Yüzyıl Türkçesi*. Çeviren Aziz Merhan. Ankara: TDK yayınları: 956.
- Ata, Aysu (1997). *Rabgûzî. Kısasü'l-enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I: Giriş, Metin, Tıpkıbasım*. Ankara: TDK yayınları: 681-1.
- Ata, Aysu (1997). *Rabgûzî. Kısasü'l-enbiyâ (Peygamber Kıssaları) II: Dizin*. Ankara: TDK yayınları: 681-2.
- Atalay, Besim (1985-86). *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi 4 cilt*. Ankara: 2. Baskı TDK yayınları: 521.
- Atalay, Besim (1945). *Ettuhfet-üz-zekiyye Fil-lugat-it-Türkiyye*. İstanbul: TDK yayınları: C. II. 21.
- Atalay, Besim (1970). *Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü*. Ankara. Aydın, Erhan (2007). *Şine Usu Yazıtı*. Çorum.
- Bang, W. ve Rahmeti, R. R. (1936). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul.
- Baskakov, N. A. ve Zayaçkovskiy, A. ve Şapşal, S. M. (1974). *Karaimsko-russko-pol'skiy slovar'*. Pod redaksiyey, İzdatel'stvo Russkiy Yazık. Moskova.
- Bayram, Bülent (2007). *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi: Sözlük*. Konya.
- Caferoğlu, Ahmet (1931). *Abû Hayyân. Kitâb al-İdrâk Li-lisân al-Atrâk*. İstanbul.
- Caferoğlu, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: TDK yayınları: 260.
- Clauson, Gerard (1960). *Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdî Xân: Facsimile Text with an Introduction and Indices*. Londra: MESSRS, Luzac and Company Ltd.
- Clauson, Gerard (1972). *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Dankoff, Robert (2004). *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*. Katkılarla İngilizceden çeviren Semih Tezcan. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları dizisi: 37.

- Dankoff, Robert ve Kelly, James (1982-1985). *Mahmûd el-Kâşgari. Compendium of The Turkic Dialects: Edited and Translated with Introduction and Indices = Türk Şiveleri Lugati, Dîvânü Lugat-it-Türk: İnceleme, Tenkidli Metin, İngilizce Tercüme, Dizinler* (Yayımlayanlar Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin). 3 cilt. Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları: 7. Harvard.
- Doerfer, Gerhard (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen 4*. Wiesbaden.
- Ercilasun, A. Bican ve Aliyev, A. M. ve Şayhulov, A. ve Kajıbek, E. Z. ve Konkobay uulu, K. ve Yusuf, B. ve Göklenov, C. ve Mahpir, V. U. ve Çeçenov, A. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü: Kılavuz Kitap*. C. 1, Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları: 1371, kaynak eserler dizisi: 54.
- Ercilasun, Ahmet B. ve Akkoyunlu, Ziyat (2014). *Dîvânü Lugâti't-Türk: Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları: 1120.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, Turcologica Bd. 7.
- Eren, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara.
- Ergin, Muharrem (1994), *Dede Korkut Kitabı I: Giriş, Metin, Faksimile*. Ankara: 3. Baskı TDK yayınları: 169.
- Ergin, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı II: İndeks, Gramer*. TDK yayınları: 219. Ankara, 1963.
- Ergin, Muharrem (2002). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak yayınları.
- Eyuboğlu, İsmet Zeki (2004). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: 4. Baskı Sosyal Yayınlar.
- Gökyay, Orhan Şaik (1976). *Dede Korkut Hikâyeleri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı yayınları: 256.
- Gökyay, Orhan Şaik (2000). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: MEB yayınları: 3409.
- Grønbech, K (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü: Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini* (Çev. Kemal Aytaç). Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları.

- Gürsoy-Naskali, Emine ve Duranlı, Muvaffak (1999). *N. A. Baskakov ile T. M. Toşçakova'nın "Oyrotsko-russkiy slovar"'ından Genişletilmiş Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK yayınları: 725. Ankara.
- Gürsoy-Naskali, Emine ve Butanayev, Viktor ve İsina, Almagül ve Şahin, Erdal ve Şahin, Liaisan ve Koç, Aylin (2007). *Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK yayınları: 917.
- Jarring, Gunnar (1964). *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*. Lund.
- Kaçalın, Mustafa (2006). *Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi*. İstanbul.
- Kaya, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin, Dizin*. Ankara: TDK yayınları: 607
- Koç, Kenan ve Bayniyazov, Ayabek ve Başkapan, Vehbi (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara.
- Mahmûd b. el-Huseyn b. Muhammed el-Kâşgarî. Kitâbu Divânî Luğâtî't-Türk: Tıpkıbasım* (1990). Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları: 1205.
- Lessing, Ferdinand D. ve Haltod, Mattai ve Gambojab Hangin, John ve Kassatkin, Serge (1995). *Mongolian-English Dictionary*. Indiana: 3. Baskı Bloomington.
- Ma'rufov, Z. M (1981). *Özbek Tilining İzahlı Luğati*. Moskova: Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası A.S. Puşkin Namidagi Til ve Adabiyat İnstitüti.
- Mehmed Es'ad [Efendi]. *Lehçetü'l-lugat*. İstanbul, 1216 [1810].
- Mehmed Es'ad [Efendi] (1999). *Lehçetü'l-lugat* (Hazırlayan Ahmet Kırkkılıç). Ankara: TDK yayınları: 732.
- Nadelyaev, V. M., Nasilov, D. M. ve Tenişev, E. R. ve Şerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR İnstitüt Yazıkoznaniya.
- Necip, Necipoviç Emir (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Çeviren İklil Kurban). Ankara: TDK yayınları: 615.
- Nişanyan, Sevan (2007). *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. İstanbul: 3. Baskı.

- Orkun, Hüseyin Namık (1987). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK yayınları: 529.
- Orucov, E. E (1964-80-83-87). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*. Bakü: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Nesimi Adına Dilçilik İnstitutü.
- Ögel, Bahaeddin (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş 1*. Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları: 244.
- Özbay, Hüseyin (1994). *Çolpan'ın Şiirleri: Metin, Aktarma, İnceleme*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları: 133.
- Özönder, Sema Barutçu (1996). *Ali Şîr Nevâyî. Muhâkemetü'l-lugateyn: İki Dilin Muhakemesi*. Ankara: TDK yayınları: 656.
- Radloff, Wilhelm (1960). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*.
- Räsänen, Martti (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen*. Helsinki.
- Redhouse, James W. (1890). *A Turkish and English Lexicon: Shewing in English the Significations of The Turkish Terms*. İstanbul.
- Roux, Jean-Paul (2001). *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*. İstanbul.
- Röhrborn, Klaus (1977). *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen*.
- Sevortyan, E. V. (1974-1978-1980). *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov*. Moskova: Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya.
- Starostin, Sergey ve Dybo, Anna ve Mudrak, Oleg (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Leiden, Boston.
- Şemseddin Sâmî. *Kamûs-ı Türkî*. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317 [1901].
- Şeyh Süleyman Efendi. *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmânî*. İstanbul, 1298 [1882].
- Tavkul, Ufuk (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK yayınları: 770.
- Tekin, Talât (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK yayınları: 540.

- Tekin, Talât (1994). *Tunyukuk Yazıtı* (Yayımlayan: Mehmet Ölmez). Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları dizisi: 5.
- Tekin, Talât (2004). *Irk Bitig: Eski Uygurca Fal Kitabı* (Editörler Nurettin Demir ve Emine Yılmaz). Ankara: Türk Dili Tarihinin Temel Sorunları: 1.
- Tekin, Talât ve Ölmez, Mehmet ve Ceylan, Emine ve Ölmez, Zuhâl ve Eker, Süer (1995). *Türkmençe-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk dilleri araştırmaları dizisi: 18.
- Temir, Ahmet (1995). *Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüanch'ao pi-shi) Moğolların Gizli Tarihi: Tercüme*. Ankara: 3. baskı. Türk Tarih Kurumu yayınları: 2. dizi, sa. 13².
- Tezcan, Semih (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*. İstanbul: 1. Baskı Yapı Kredi yayınları: 1457.
- Tezcan, Semih ve Boeschoten, Hendrik (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Yapı Kredi yayınları: 1441, Kâzım Taşkent klâsik yapıtlar dizisi: 39.
- Tietze, Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati C. I (A-E)*. İstanbul-Wien: Simurg yayınları: 56.
- Toparlı, Recep ve Argunşah, Mustafa (2008). *Mu'inü'l-mürîd*. Ankara: TDK yayınları: 925.
- Toparlı, Recep (1992). *İrşâdü'l-mülûk ve 's-selâtn*. Ankara: TDK yayınları: 555.
- Toparlı, Recep (2003). *Ed-Dürretetü'l-mudiyye Fi'l-lugati't-Türkiyye*. Ankara: TDK yayınları: 836.
- Toparlı, Recep ve Çögenli, Sadi ve Yanık, Nevzat H. (1999). *El-Kavânînü'l-küllîye Li-zabti'l-lugati't-Türkiyye*. Ankara: TDK yayınları: 728.
- Toparlı, Recep ve Çögenli, M. Sadi ve Yanık, Nevzat H. (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî*. Ankara: TDK yayınları: 763.
- Toparlı, Recep ve Vural, Hanifi ve Karaatlı, Recep (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK yayınları: 835.
- Tuguşeva, L. Y. (1991). *Uygurskaya versiya biografii Syuan'-Tszana: Fragmentı iz Leningradskogo rukopisnogo sobraniya İstituta bostokovedeniya AN SSSR*. Moskova.

13. *Yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklariyle Tarama Sözlüğü* (1963-77). Ankara: TDK yayınları: 212.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (1963-79). Ankara: TDK yayınları: 211/4.
- Yudahin, K. K. (1965). *Kirgizsko-russkiy slovar' = Kırgızça-Orusça Sözdük*. Moskova.